

Bitskey István

FELEKEZETISÉG ÉS IDENTITÁSTUDAT
MAGYARORSZÁG
KORA ÚJKORI IRODALMÁBAN

SZÉKFOGLALÓK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

A 2013. május 6-án megválasztott
akadémikusok székfoglalói

Bitskey István

FELEKEZETISÉG
ÉS IDENTITÁSTUDAT
MAGYARORSZÁG
KORA ÚJKORI
IRODALMÁBAN



Magyar Tudományos Akadémia • 2013

Az előadás elhangzott 2013. szeptember 16-án

Sorozatszerkesztő: Bertók Krisztina

Olvasószerkesztő: Laczkó Krisztina

Borító és tipográfia: Auri Grafika

ISSN 1419-8959

ISBN 978-963-508-670-2

© Bitskey István

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Pálinkás József, az MTA elnöke
Felelős szerkesztő: Kindert Judit
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

Az identitáskutatás az utóbbi évtizedek során nemzetközi méretekben az érdeklődés előterébe került, és több tudományág is intenzíven foglalkozott és foglalkozik a fogalom értelmezésével és használhatóságával. A szakirodalomban eltérő vélemények láttak napvilágot a témáról, egyes szerzők vitathatónak vélik a globalizáció és a transznacionalizmus korában identitástudatokról beszélni, az ilyen álláspontok az új- és legújabb kori jelenségek vizsgálata során fogalmazódtak meg.¹ Jelen gondolatmenetünk ezzel szemben azokhoz a véleményekhez csatlakozik, amelyek szerint régebbi korok művelődéstörténetének vizsgálatában az identitáskutatás eredményeit feltétlenül hasznosítani érdemes.² Különösen is szükségesnek látjuk ezt az európai civilizáció múltjának minél árnyaltabb feltérképezése, a jelenségek értelmezhetősége és a mához vezető utak megvilágítása érdekében, és ehhez jelen előadás egy esettanulmánnyal kíván hozzájárulni: a kora újkori magyarországi kultúra szemszögéből keressük a választ arra a kérdésre, hogy a reformáció következményeként kialakuló konfesszionalizáció miként hatott a Kárpát-medence irodalmi kultúrájára, a felekezeti kötődések milyen kommunikációs formákkal,

¹ Rogers BRUBAKER–Frederic COOPER: „Beyond Identity”. *Theory and Society* 29/1, 2000, 1–47; *Europe without Borders: Remapping Territory, Citizenship and Identity in a Transnational Age*. Eds. Mabel BEREZIN–Martin SCHAIN, Baltimore, Johns Hopkins UP, 2004. Az *EuroIdentities* című internetes link terjedelmes bibliográfiát ad közre a kérdéskörrel (letöltve: 2013. 07. 22.). Az erről szóló legutóbbi konferencia (*Identitások és váltások*, 2012. dec. 6–7., MTA BTK, Zenetudományi Intézet) csak a modern kori identitásformákat vizsgálta, korábbi korszakokra nem tért ki. Jelen tanulmány az OTKA K 101 840 számú pályázatának támogatásával készült.

² Astrid ERLI: *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: eine Einführung*, Stuttgart–Weimar, Metzler, 2005; Uó: *Literatur als Medium des kollektiven Gedächtnisses*. In: Astrid ERLI–Ansgar NÜNNING: *Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft. Theoretische Grundlegung und Anwendungsperspektiven*. De Gruyter, Berlin, 2005, 249–276, főként: 250, 259.

műfajokkal, topikus motívumokkal, eszmei konstrukciókkal gyarapították az ön-reprezentáció, az identitástudat kialakulását ebben a régióban.

1. Fogalomértelmezés

Az identitás az emberi lét egyik alapfeltétele, amely – Erikson definíciója szerint – az egyéniség társadalmi funkciója („die soziale Funktion des Ich”).³ Az identitástudat ennek metasíkja, reflektált identitás, tudatosítása az önazonosságnak, amely az egyéniség konstruktív tényezőit (pl. származás, nyelv, vallás, múltszemlélet, emlékezés, emlékezet, memória, „Gedächtnis und Erinnerung”) előfeltételezi, azaz önmagát absztrakt módon, mintegy „kívülről” képes szemlélni. Más szóval: a szubjektum állandósága, amely azonban egy közösséghez tartozást is kijelöl. Van olyan vélemény is, amely szerint az önálló identitástudat keresése nem más, mint küzdelem a múltért, törekvés arra, hogy az egyén (majd az egyénekből összetevődő kollektívum) a múltnak, a történelemnek válogatott szegmenseiből saját önazonosságát építse fel.

Identitása természetszerűleg minden embernek van, mert minden egyén születésénél fogva tartozik valamely társadalmi csoporthoz, családhoz, településhez, valláshoz, etnikumhoz, normarendhez, tradíciók mintázataihoz. Miként

³ Erik ERIKSON: *Identität und Lebenszyklus. Drei Aufsätze*. Frankfurt am Main, 1966. Az identitás fogalmáról könyvtárnyi szakirodalom szól, ebből most csak azokat a tételeket említjük, amelyek gondolatmenetünket leginkább befolyásolták. Erving GOFFMAN definíciója szerint az identitás „das subjektive Empfinden seiner eigenen Situation und seiner eigenen Kontinuität und Eigenart, das ein Individuum allmählich als ein Resultat seiner verschiedenen sozialen Erfahrungen erwirbt” (*Das Individuum im öffentlichen Austausch. Mikrostudien zur öffentlichen Ordnung*, Frankfurt am Main, 1974); vö. még *Nation and Narration*. Ed. Homi K. BHABHA, London, 1990; Jan ASSMANN: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992; Aleida ASSMANN: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, 1999 és *Weimarer Beiträge* 2000/3, 464–467. Az ókori görög poliszok lakosainak identitástudatát jellemzi: János HARMATTA: *Historische Vergangenheit und Identitätsbewusstsein. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 1996/97, Nr. 1–2, 117–126. Szerinte identitásképző erő a külső veszéllyel, nagyobb hatalommal szemben tanúsított ellenállás, önvédelmi kényszer és az ebből eredő öntudatra ébredés, amelyre példa a görögség harca a perzsák ellen.

Jan Assmann fogalmaz: „Ez az úgyszólván magától értetődő hovatarozás inkább az egyén tudatküszöbe alatt, cselekvésirányító önelképzelésén kívül keresendő”.⁴ Ugyanúgy van tehát identitása bármely analfabéta személyiségnek is, mint az Assmann által említett remetének, aki az ilyen életmód és mentalitás kereteit, reguláit, rítusait és normáit követi. Ám ezt a társadalmi hovatarozást nem minden egyén tudatosítja, különösen nem egyforma intenzitással, így a tudatosságnak természetesen fokozatai, árnyalatai, átmeneti jelenségei vannak. Az identitástudat erről a hovatarozásról való megemlékezés, ennek reflektálása, kommunikálása egyéni és társadalmi méretekben egyaránt. Assmann a tudatosodás terepeiként említi például a beavatási rítusokat, továbbá a más karakterű csoportokkal, társadalmakkal, normákkal, mentalitásokkal, értékrendekkel való találkozást, ezek révén jöhet létre a Mi-azonosság, azaz a kollektív identitás, amely már „tudatos részvétel valamilyen kultúrában, egy adott kultúra megvallása”. Ugyanerről van szó, amikor a francia szakirodalom kulturális identitásról (*l'identité culturelle*) beszél, amelyet önmeghatározásként, nemzeti, regionális vagy éppen kontinentális odatarozásként értelmez.⁵

2. Kutatástörténeti vázlat

A különböző társadalmi csoportok identitását az utóbbi évtizedekben több tudományág is intenzíven vizsgálta, a filozófia, az antropológia, a politikatörténet, a szociológia, a pszichológia és az irodalomtörténet egyaránt rákényszerül arra, hogy szembenézzon az egyéni és a kollektív azonosságtudat kérdéseivel, az ön-

⁴ Jan ASSMANN i. m. 134: „Diese Zugehörigkeit liegt vielmehr als eine Selbstverständigkeit unterhalb der Schwelle eines bewussten und handlungsleitenden Selbstbildes”. Magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999, 133.

⁵ *L'identité culturelle dans les littératures de langue française. Actes du Colloque de Pécs 24–28 avril 1989*. Coll. et présenté par Árpád VIGH, Paris–Pécs, 1989. A kötetben Jean Marcel Paquette tanulmányának (*Réflexions sur la notion d'identité*) konklúziója szerint az identitásválasztás külső kényszer és ezért válság eredménye. Nézetem szerint a másokkal szembeni önmeghatározás tudatosulásának egyéb oka is lehet.

szemlélet koronként változó formáival.⁶ Az irodalomtörténész számára első sorban a narratív identitás elméletei adnak fogódzót ahhoz, hogy a tudatosított önazonosság eseteit, történeti variánsait a kora újkori magyarországi irodalomban szemügyre vegye.⁷ Az identitás köztudottan főként az elbeszéltek szövegek révén szerveződik meg, azok révén válik tudattá és vizsgálhatóvá, különösen akkor, ha régebbi korszakok tudatállapotára irányítjuk a figyelmünket, a mai identitástudatok előzményeit, gyökereit, forrásait keresve. A legkülönbözőbb műfajú szövegekben fogalmazódhat meg ez, de különösen is alkalmasak az egyéni identitás reflektálására az emlékiratok, az önéletírások, a zoltárparafraízisok, a siralmas és bűnbánó imádságok, míg a közösségi öndefiníció egyrészt liturgikus, másrészt politikai szövegekben nyilvánulhat meg.

A kollektív identitástudatnak egyik tipikus formája a nemzettudat, amely történelmileg ugyan sokféle változatot mutat, de lényeges közös elemeket feltételez, ilyen lehet például a közös nyelv, vallás, kultúra, történelmi tradíció vagy éppen valamely dinasztikus folytonosság. Ezek olykor együttesen mutatkoznak, máskor egyikük vagy másikuk domináns módon jelenik meg, ismét máskor – és ez a leggyakoribb eset – különféle arányú vegyülésük hoz létre csoportos identitástudatot. A kollektív identitástudat történelemformáló tényező, vizsgálata már csak ezért is indokolt, és különösen is időszerűnek látszik a téma komparatív megközelítése, a kultúrák találkozásának, szembesülésének, olykor konfliktusainak árnyalt bemutatása. Önazonosság és másság, a kettő viszonya, különféle kultúrák kölcsö-

⁶ DEBRECZENI Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *ItK* 2001/5–6, 513–552.

⁷ PAUL RICOEUR: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Ford. ANGYALOSI Gergely, OSIRIS, Budapest, 1999; *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Szerk. RÁKAI Orsolya–Z. KOVÁCS Zoltán, Gondolat, Szeged–Budapest, 2003; JEROME BRUNER: Life as Narrativ. *Social Research* 2004/3, 691–710; újabb áttekintés: BÍRÓ-KASZÁS Éva: A narratív identitás elméletei. In: BALOGH Brigitta–BERNÁTH Krisztina–BUJALOS István–ADRIÁN HATOS–MURÁNYI István (szerk.): *Európai, nemzeti és regionális identitás. Elmélet és gyakorlat*. UP, Debrecen, 2011. Ugyanez angolul is megjelent.

nös megismerése és megbecsülése, a kulturális transzfer formái: mindezek a mai szellemtudományi diskurzusok kereszttüzeiben álló témák.⁸

Aligha lehet sikeres az a művelődéstörténeti megközelítés, amelyik az egyes azonosságtudatok kontúrjait halványítani vagy éppen e tudati formákat egybe-
mosni, jelentőségüket csökkenteni igyekszik. Nézetünk szerint sokkal inkább a különbözőségeknek összképbe illesztése, az egyéni és a kollektív azonosságtuda-
tok kiformalódásának, történetiségének a feltárása lehet eredményes. Klaniczay
Tibor már a hetvenes évek közepén utalt arra nemzeti hagyományokról szóló
tanulmányában, hogy a környező népek kultúrájának megismerése és a sajáttal
történi összevetése mindkét kultúra jellegének, mindkét etnikum identitástudatá-
nak karakteresebb megrajzolását eredményezi.⁹ Ez természetesen érvényes a fele-
kezetek, a nyelvek, a mentalitások, a gondolkodásmódok, a társadalmi közegek, a
kommunikációs terek közötti különbségek és hasonlóságok tanulmányozására is,
a komparatív szempont olyan saját jellegzetességekre irányítja a figyelmet, ame-

⁸ ANTHONY P. COHEN: Culture as Identity: An Anthropologist's View. *New Literary History. A Journal of Theory and Interpretation* 24, 1993, 195–209; *Identität und Nachbarschaft. Die Vielfalt der Alpen–Adria Länder*. Hg. Manfred PRISCHING, Wien–Köln–Graz, 1994; *Mythen, Geschichte(n), Identitäten: Der Kampf um die Vergangenheit*. Hg. Stephan CONERMANN, Schenefeld–Hamburg, 1999 (Asien und Afrika 2); *Brennpunkt Osteuropa. Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus*. Hgg. Valeria HEUBERGER–Arnold SUPPAN–Elisabeth VYSLONZIL, Wien–München 1996 (Schriftenreihe des Ost- und Südosteuropainstituts, XXIV); *Multikulturalität und Multiethnizität in Mittel- Ost- und Südosteuropa*. Hgg. E. P. BREZOVSKY–Arnold SUPPAN–Elisabeth VYSLONZIL, Frankfurt/Main 1999; *Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa. Beiträge zu einem Präsentationstag der Südosteuropa-Forschung an der Universität Münster am 27.11.1998*. Hgg. Cay LIENAU–Ludwig STEINDORF, München 2000 (Südosteuropastudien 64); *Umstrittene Identitäten. Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa*. Hgg. Ulf BRUNNBAUER, Frankfurt/Main 2001; *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Eds. ANDOR Eszter–TÓTH István György, Budapest Central European University, 2001; *Unverwechselbarkeit. Persönliche Identität und Identifikation in der vormodernen Gesellschaft*. Hg. Peter von MOOS, Köln–Weimar–Wien, 2004 (Norm und Struktur 23); *Entdeckung des Ich: Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Hg. Richard van DÜLMEN, Köln, 2001; *Konfessionelle Identität und Nationsbildung. Die griechisch-katholischen Kirchen in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Hgg. Hans-Christian MANER–Norbert SPANNENBERGER, Stuttgart, 2007. A magyar szakirodalomból: SZÜCS Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Budapest, 1997; PATAKI Ferenc: *Nemzetkarakterológia. Magyar Tudomány 1997/2*; GEREBEN Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*, Budapest, 1999; GEREBEN Ferenc–TOMKA Beáta: *Vallásosság és nemzettudat*. Budapest, 2000.

⁹ KLANICZAY Tibor: *Hagyományok ébresztése*, Budapest, 1976, 38.

lyek egyébként elsikkadnának. 1991-ben Hans Robert Jauss lényegében ugyanezt hangoztatta: „Auch die eigene – und heute zumal die eurozentrische – Kultur wird nicht einfach in der Wahrung ihrer Identität, sondern erst eigentlich im Dialog mit anderen Kulturen zum Gegenstand wissenschaftlicher Reflexion.”¹⁰

A történeti mítoszoknak és egyéb kollektív emlékezeti formáknak a modern nemzeti identitástudatok változatainak kialakulásában játszott szerepéről 1999-ben alapvető monográfiát tett közzé a neves angol etnográfus, Antohony D. Smith, aki az egyes etnikumok és nemzetek történeti konstrukcióinak aktuálpolitikai vetületeire is utalt.¹¹ Hasonló tematikát tűzött napirendre néhány évvel ezelőtt egy salzburgi nemzetközi konferencia, amely a közép-európai nemzeti mentalitások és sztereotípiák funkcióját elemezte.¹² Az európai nemzetképek történeti forrásvidékét vizsgálta az Európai Unió által támogatott, a Pisai Egyetemen szerkesztett Clío’s Workshop című könyvsorozat harmadik kötete is, amely az ókori görögök közösségtudatától kezdve az írországi, a baszk, a flamand és az izlandi közösségi-nemzeti identitástudatig terjesztette ki figyelmét, és közölt e témakörből fontos észrevételeket.¹³ A román nemzeti identitást építeni igyekvő történeti mitológiákról Lucian Boia értekezett igen tanulságosan, Ana Dumitran pedig az erdélyi románok kora újkori vallásos identitásáról, a görögkeleti ortodoxia és a magyar református egyház együttéléséről, egymásra gyakorolt hatásáról, religió és etnikai öntudat szoros kapcsolatáról írt árnyalt megfigyelésekben gazdag monográfiát.¹⁴

¹⁰ Hans Robert JAUSS: Die Paradigmatik der Geisteswissenschaften im Dialog der Disziplinen. In: Wolfgang FRÜHWALD usw. (Hgg.): *Geisteswissenschaften heute. Eine Denkschrift*. Frankfurt am Main, 1991, 47.

¹¹ Anthony D. SMITH: *Myths and Memories of the Nations*. Oxford, 1999.

¹² *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*. Hgg. Valeria HEUBERGER–Arnold SUPPAN–Elisabeth VYSLOZIL, Peter Lang, Frankfurt am Main, 1999.

¹³ *Nations and Nationalities in Historical Perspective*. Ed. Gudmundur HÁLFÐANARSON–Ann Katherine ISAACS, Pisa, 2001 (Clío’s Workshop III). Felekezeti és nemzettudat összefüggéseiről egy másik európai régióban vö. Steven G. ELLIS: Religion and National Identity in Early Modern Ireland. In: Ausma CIMDINA (ed.): *Religion and Political Change in Europe: Past and Present*. Pisa, 2003, 57–74 (Clío’s Workshop VIII).

¹⁴ Lucian BOIA: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Ford. ANDRÁS János, Bukarest–Kolozsvár, 1999; Ana DUMITRAN: *Religié ortodoxă – Religié reformată. Ipostaze ale identitatii confessionale a românilor din*

Újabbán több tanulmány foglalkozik a skandináv identitás, a nordikus (ezen belül a dán, a norvég, a svéd) öntudat és önszemlélet mibenlétével.¹⁵ A közép-európai identitástudat kritériumait több tanulmányban is vizsgálta Csáky Moritz, aki joggal hívta fel a figyelmet a múlt kulturális sokszínűségének, szellemi pluralitásának árnyalt bemutatására, minthogy ez a közép-európai régió történelmének egyik meghatározó tényezője a korai újkortól mindmáig.¹⁶ Ezt szem előtt tartva a továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk a Kárpát-medence kora újkori kulturális pluralitásának kontextusában létrejövő közösségtudatok jellegzetes típusait.

Az identitáskutatásnak a régi magyarországi irodalom hasznos és sajátos terepe lehet, mivel a Kárpát-medence köztudottan többnyelvű, sokfelekezetű, plurikulturális régió volt, így ezen belül többféle identitás reprezentálódhatott, és ölthetett határozott kontúrokat. Különösen a 16. század történelmi sorsfordulója és a hitújítás hullámai jelölték ki új identitásképző erővonalakat, és a későbbi jelenségek ezek mentén formálódtak ki.

Az irodalomtörténet érthető módon csak azokat a konfigurációkat vizsgálhatja, amelyek igényes szövegekben fogalmazódtak meg, textuálisan követhetők, amelyekben tudatos identitáskonstrukció és/vagy legitimitásteremtő szándék érhető tetten. A korszak szövegei sajátos műfajok, toposzok, metaforák, konvencionális retorikai alakzatok, történelmi emlékezhelyek, hagyományszegmentumok, argumentációs eljárások révén szerveződtek, ezeknek megválasztása azonban so-

Transilvania în secolele XVI–XVII. Cluj–Napoca, 2004, 408 (részletes ismertetése: BARICZ Ágnes, *Klíó* 2006/2, 47–50).

¹⁵ Henrike WEYH: *Norden und Dänemark als Bilder nationaler Selbstdarstellung im dänischen Landschaftsgarten.* Frankfurt/Main, Lang, 2006 (Imaginatio Borealis. Bilder des Nordens 9).

¹⁶ „Die Thematisierung von Pluralität, die bewusste Auseinandersetzung mit den vielfältigen kulturellen Vokabeln der Vergangenheit und der jeweiligen Gegenwart wurde für die Intellektuellen dieser mitteleuropäischen Region daher immer wieder zum Gegenstand von Reflexionen und Auseinandersetzungen” (Moritz CSÁKY: *Nationale Vielfalt – kulturelle Übereinstimmung* [Kriterien einer mitteleuropäischen Identität]. In: *Die Vision von Mitteleuropa.* Red. Maria Jahn BRANDENSTEIN, Wien, 2002, 117 [Integratio. Mitteleuropa-Studien XIX–XX]).

sem véletlen, hanem mindig célirányos és tudatos eszköze, eljárása a szerzők és a közösségek önmeghatározásának. Ilyen módon a kollektív önreprezentációnak legalább öt fő típusát véljük megkülönböztethetőnek. Nyilvánvaló, hogy – miként minden rendszerezési kísérlet – a mostani sem törekedhet teljességre, altípusok, változatok, átmeneti vagy kivételes jelenségek bőséggel észlelhetők a korszakban, ezúttal csak a mértékadó, rangos szövegekben megformált és szélesebb körben elterjedt identitáskonstrukciók szemügyre vételét vállalhatjuk.

3. Humanista patriotizmus

Az öndefiníálás szembetűnő példái közül legkorábban a humanisták identitástudata fogalmazódott meg a 15. századi magyarországi neolatin irodalomban, ez vált a reneszánsz korban a kulturális elit egyéni és közösségi önreprezentációjának az alapjává. Egész Közép-Európában kohéziós erőként hatott az iszlám előretörése miatt érzett fenyegetés, a nyugati kereszténység veszélyérzete, amellyel szemben az írástudók politikai és kulturális egysége formálódott ki. Itália, Hungária, Polónia és a Német-római Imperium tudós elíttrétege egyaránt saját államának kultúrahordozó, szellemi értékeket és emberi méltóságot védő szerepét juttatta kifejezésre. A literátorok egyrészt az újraértelmezett antik örökség letéteményeseinek láttatták önmagukat, az *accessus ad auctores* irányát követték,¹⁷ másrészt önnön maguknak és régiójuknak ebben a folyamatban kiemelkedő funkciót tulajdonítottak. Pregnáns példája ennek Janus Pannonius közismert epigrammája (*Laus Pannoniae*), az a miniatűr remekmű, amelynek utolsó sorai értékszemléletnek kulcsszavait (*ingenium, patria*) állítják egymás mellé:

Quae legerent omnes, quondam dabat Itala tellus,
Nunc e Pannonia carmina missa legit.

¹⁷ JANKOVITS László: *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Balassi, Budapest, 2002 (Humanizmus és Reformáció 27).

Magna quidem nobis haec gloria; sed tibi maior,
Nobilis ingenio, patria facta, meo.¹⁸

Látható, hogy a humanista közösségtudat még nem anyanyelvi és nem is etnikai vagy származási alapon nyugszik, hanem a közös haza, egyfelől az *ingenium*, amelynek bázisa az *erudíció*, a latin–görög műveltség (ebben kitüntetett helyen a neoplatonista filozófia), másfelől a *patria*, a *regnum* jelenti azt az összetartó erőt, amely kialakítja a markáns egyéni és az ezen alapuló kollektív identitástudatot. Kettős pilléren nyugszik ez az önmeghatározás, amelyben az Ego, az auctor áll a középpontban, és ez újdonság a korábbi, középkori szemlélethez képest.¹⁹ Az Itáliában tanuló fiatal Janus élesen utasítja vissza az ultramontán származását érintő vádat, a pannóniai táj barbárságára vonatkozó kritikát (*Ad Gryllum, In Ugonem*), védelmezve a pátriát. Míg azonban külföldi tanulótársainak gúnyolódására önérzetesen vág vissza, ő maga – visszatérve szülőföldjére – korántsem hallgatta el élesen kritikus észrevételeit. Az idegenekkel szemben védte Pannónia hírnevét, sajátjaként szólt róla, büszke volt a szkíta–hun–magyar eredetközösségre, Mátyásban *Attila secundus* látatott, ugyanakkor a dunántúli mandulafa metaforájával érzékeltette szűkebb hazája szellemi élete feletti elégedetlenségét (*De amygdalo in Pannonia nata*). Az itáliai szellemi közegeből szemlélt Pannónia laudációja és vituperációja egyaránt helyet kapott poézisében, ez a kettősség fontos eleme önszemléletének, valamint a pátriájáról az európai *respublica litteraria* számára konstruált képnek.

Janus költeményeinek posztumusz kiadásai a nemzetközi kontextus figyelembevételével készültek el, Pannónia és Hungária szellemi teljesítményét kívánták reprezentálni. Magyi Sebestyén és Adrianus Wolphardus a bolognai Janus-kiadá-

¹⁸ JANUS PANNONIUS: *Opera quae manserunt omnia I, Epigrammata I* (Textus). Eds. Julius MAYER–Ladislauș TÖRÖK, Balassi, Budapest, 2006, 45.

¹⁹ Vitéz Jánosra ez a humanista mentalitás még nem jellemző, érdeme viszont, hogy már érzékelte az új kihívásokat. Erről részletesen: PAJORIN Klára: Vitéz János műveltsége. *ItK* 2004/5–6, 537–538. A kérdéskör tágabb összefüggéseiről: KISS Farkas Gábor: A magyarországi humanizmus kezdetéről. In: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, Debrecen–Budapest, 2012, 119–129 (Classica Mediaevalia Neolatina VI).

sok dedikációjában egyaránt öntudatosan hirdette, hogy Pannónia méltán lehet büszke legnagyobb poétájára, akit immár Vergilius, Ovidius és Catullus mellé, az emberi civilizáció legnagyobbjainak panteonjába lehet helyezni. A Magyar Királyság (*Regnum Hungariae*) államalakulathoz kötődés különböző anyanyelvű (horvát, német, szláv) literátorok esetében is természetes volt. A Mohács előtti magyarországi neolatin literatúrában megjelenő identitástudat egyfelől a Róma által szimbolizált antik örökség recepcióján alapult, másrészt a szülőföld, a származási hely, a pátria megbecsülésén, és a kettő szorosan összekapcsolódott. Ennek tipikus példája a fiatal Janus, aki – Ritoókné Szalay Ágnes találó megfogalmazásával – „kettős identitástudattal és az ebből fakadó kettős hivatástudattal” tért haza Itáliából.²⁰

Ez a „két haza” elmélet pregnánsan kifejezésre jut Paulus Cortesiusnak Janus Pannoniust méltató dialógusában (*De hominibus doctis*) is. Eszerint az embernek van egy szülőhazája, és lehet egy „kulturálisan választott lakóhelye”: „Nam, si verum dicimus, nos cives Romani sumus et duas habemus patrias: unam naturae iuris alteram”. Ez a Janusra pontosan illő idézet végső soron – mint Szörényi László a Cortesius-kiadó Giacomo Ferraura hivatkozva utal rá – Ciceróra megy vissza.²¹ Az európai ultramontán értelmiségi elit tehát második hazájának tekintette az antik kultúra örökösének számító Itália földjét, ez a „szellemi haza” jelentette a szülőhely mellett a másik identitásképző elemét önszemléletüknek, ezt tükrözik vissza Janus szövegeinek önreflexiói. Sőt az ennél tágabb fogalmazás sem lenne indokolatlan, mivel a humanista főpap identitástudatának az antikvitáskultusz Itáliája és pannóniai szülőföldje mellett az európai keresztény kultúrkör ugyancsak meghatározó tényezőjét, intézményes keretét alkotta. Noha a vallás nem témája költészetének, az iszlámmal szemben az európai keresztény kultúra védelmezőit

²⁰ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Csezmiczétől Pannóniáig. Janus Pannonius első látogatása Rómában. In: JANKOVITS László – KECSKEMÉTI Gábor (szerk.): *Janus Pannonius és a humanista irodalmi bagyomány*. Pécs, 1998, 12.

²¹ SZÖRÉNYI László: A lángész, a barbár és a majom (Paulus Cortesius Janus Pannoniusról). *IK* 2011/2, 191–192.

és azok győzelmeit ünnepli. Többes gyökérzetű önértelmezése poézisének intuitív erejét hathatósan növelte, európai recepcióját biztosította.

Az európai civilizáció történetében új fejezet nyílt a reformáció terjedésével, a felekezeti pluralizmus kialakulásával, és ez merőben új identitásképző erővonalak megjelenését hozta magával.²² Az *universitas christiana* felbomlása, konfesszionális tagozódása új alternatívákat, választási kényszereket hozott magával, és mindez a Kárpát-medencében is új helyzetet teremtett. A felekezetiesség a 16. század folyamán a korábbi öndefiníáló tényezőket is új kontextusba helyezte, ezek közül egyesek háttérbe szorultak, és újabb legitimációs narratívák kerültek identitás-konstruáló pozícióba.

4. Az erdélyi szászok kettős gyökerű identitástudata

A szakirodalom régóta hangoztatja, hogy a lutheri reformáció hatására tovább erősödött Erdélyben a *natio saxonica* korábban sem gyenge identitástudata, mivel „a német császárhoz és a fejedelmekhez intézett panaszirataik bizonyítják, mennyire érezték német voltukat és súlyt helyeztek a nyelv, a vér, a szokások és a hit azonosságára”.²³ A szász identitástudat alakulásának története az utóbbi időben ismét élénken foglalkoztatta a kutatókat.²⁴ Közülük Ulrich Andreas Wien

²² *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung, Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag.* Hgg. Joachim BAHLCHE–Karen LAMPRECHT–Hans-Christian MANER, Leipzig, 2006; *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Das Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550–1650).* Hg. Arno STROHMEYER, Mainz, 2006 (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, 201).

²³ LOVAS Rezső: *Báthory Gábor és a szászok.* Debrecen, 1940, 51 (A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai 8).

²⁴ BALOGH F. András: *Az erdélyi szász irodalom magyarságképe.* Budapest, 1996; *Die deutsche Literatur Siebenbürgens, I.* Hgg. Joachim WITSTOCK–Stefan SIENERTH, München, 1997, 55–56; CSÁKY Moritz: Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische“ Alternative zur magyarischen Nationalstaatsidee? In: Anna M. DRABEK–Richard G. PLASCHKA–Adam WANDRUSZKA (Hgg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des zweiten österreichisch–ungarischen Historikertreffens Wien 1980.* Wien, 1982, 71–89; Konrad GÜNDISCH: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen.* Unter Mitarbeit von Matthias BEER, 8, München, 1998, 20–59 (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat); Ulrich Andreas WIEN: „Sis

adott nemrég alapos elemzést Johannes Honterus és Valentin Wagner írói-kiadói tevékenységéről, az ő találó kifejezése szerint a humanista filológiai erudíció („humanistische Reformation”) készítette elő a talajt a lutheri eszmék gyors befogadására. Az általa rajzolt összképet azonban kiegészítendőnek véljük, minthogy ő a humanista és a konfesszionális faktor mellett azt már nem említette, hogy a Hungaria-tradíció ugyancsak erőteljesen működött a szász szellemi közegekben. Noha az erdélyi szászok kollektív öntudata a II. András király által kibocsátott kiváltságlevél, az 1224-ben keltezett *Andreanum* óta kimutatható,²⁵ a reformáció új identitásképző szövegeket hozott létre, új történelemszemléletet követelt meg részint a Biblia-értelmezés eszkatológikus-apokaliptikus faktora és ennek lokális adaptációja, részint a *Regnum Hungariae* múltjának átértékelése révén. Az utóbbira már csak azért is szükség volt, mert az önálló fejedelemség új helyzetértékelést kívánt, előtérbe került a szászok őstelepesei, jogi és kulturális tradíciója, amelyhez most már a felekezeti autonómia is társult, minthogy Honter és társai kiadták a minden erdélyi németre érvényes egyházi rendtartást (*Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgen, Kronstadt, 1547*).²⁶ Ezt a szász önkormányzat (Universitas Saxonum Transylvaniae) törvényerőre emelte, egyes városokban a tisztségviselőknek erre kellett felesküdniük, így ez lett az identitástudat formálódásának egyik alapvető dokumentuma.

A konfesszionális öntudat megerősödése maga után vonta a történelemszemlélet, az önértelmezés újraépítésének kívánalmát, a jelen pozíciójának historikus

bonus atque humilis, sic te virtusque Deusque / Tollet in excelsum, constituetque locum”. Die humanistische Reformation im siebenbürgischen Kronstadt: Johannes Honterus und Valentinus Wagner. In: Wilhelm KÜHLMANN–Anton SCHINDLING (Hgg.): *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*. Steiner Verlag, Stuttgart, 2004, 135–150 (Contubernium, 62); POZSONY Ferenc: Szászok és magyarok a XVI. század végi Kolozsvárt. In: DÁNÉ Tibor Kálmán–EGYED Ákos–SIPOS Gábor–WOLF Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001, 30–35.

²⁵ BLAZOVICH László: Az *Andreanum* és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon. *Erdélyi Múzeum* 2005/3–4, 5–17.

²⁶ RMNy 68, 69.

legitimációját is, ez pedig a szász történeti narráció különböző műfajú szövegeinek impozáns méretű gyarapodását eredményezte. A 16. században felvirágzott erdélyi szász historiográfia alkotásait Krista Zach öt típusba sorolta,²⁷ ezúttal csak példaképpen vehetünk szemügyre néhány olyan szöveget, amelyekben a szász közösség új színekkel gazdagodó identitástudatának kiformalódását érhetjük tetten.

A szászság öntudatának, a régió egyéb etnikumaitól való éles elkülönülésének egyik korai megfogalmazása Georg Reicherstorffer 1550-ben Bécsben kiadott leírása, amely Erdély és Moldova népeinek összehasonlításával emeli ki a szász közösség kultúrateremtő erejét.²⁸ I. Ferdinánd király diplomatájának eszmevilágát az antik kultúra beható ismerete, humanista műveltsége határozta meg, ehhez járult erőteljes szász öntudata. Művében felsorolja az Erdélyben lakó három nemzetet, amelyek ekkoriban még első renden inkább csak politikai alapon szervezett közösségek (székely székek, szász városok, magyar vármegyék). A három nemzet közül legmagasabbra értékeli a szászokat, akik szerinte messze a többi nációnál állnak erkölcsök, vallás és kegyesség tekintetében, sőt nyelvük is önálló – a többivel egyenrangú – dialektusa a németnek. Noha Reicherstorffer ismerte a korábbi Erdély-leírásokat, a *natio saxonica* magasztalásában túlmegy azokon. Ennek alapján talán nem túlzás azt állítani, hogy a *Chorographia* a Magyar Királyság keretei között viszonylagos önállóságra jutó Erdély eszméjének, a szász transzszilván identitástudatnak is egyik korai megfogalmazása.

Néhány évvel később a szász evangélikus lelkész, Thomas Bomel úgy írta meg Brassó város tanácsának ajánlott történeti vázlatát (*Chronologia rerum Ungaricarum*, Kronstadt, 1556), hogy hazájának a teljes Magyarországot tekintette. Kronológiáját 366-tól, a hunok Pannóniába érkezésétől kezdi, számára a hun–magyar azo-

²⁷ Krista ZACH: Humanismus und Renaissance in Siebenbürgen. Über ihre Voraussetzungen und Wege der Entfaltung in der Randzone (15–16. Jahrhundert). *Ungarn-Jahrbuch* 1979, 163–224.

²⁸ Georg REICHERSTORFFER: *Chorographia Transilvaniae, Chorographia Moldaviae*. Sajtó alá rend., ford. és a tanulmányt írta SZABADI István, Debrecen, 1994 (Series Fontium Latinorum Debreceniensis I).

nosság evidens.²⁹ Hungária történetének kereteiben említi a szászokat, akik II. Géza király telepítése folytán kerültek Erdélybe. Bommel kezdetleges, ámde mégis nagy hatású kronológiájának felhasználásával készült később a brassói falikrónika is.³⁰ A híres Fekete templom szentélyének falain feltüntetett évszámok és események öntudatos hagyománytiszteletre mutatnak, jelei annak, hogy fontossá vált a múlt, a közösség történeti tradíciója. A törökellenes harcok dátumait különösen nagy számban tüntette fel a falikrónika, az önvédelem magyarországi és erdélyi eseményeinek megörökítése a gazdagodó brassói patriciusok kettős öntudatának erősítését szolgálta.

Az erdélyi szász öntudat egyik legszélsőségesebb megfogalmazója az a kolozsvári szerző, aki a város német és magyar polgárainak 1568. évi viszályáról írt egy eszmefuttatást.³¹ Eszerint fegyverrel és vérrel szereztek jogukat a szászok, ezért illetik meg őket a kiváltságok.³² Egyébként is már kétezer éve itt laknak, és a Kárpát-medence valamennyi jeles városát – beleértve Esztergomot, Budát, Pestet és Székesfehérvárt – németek alapították. Azt is elbeszéli a szerző, hogy

²⁹ RMNy 130.

³⁰ LÖKÖS Péter: A brassói falikrónika (Die Kronstädter Wandchronik). *Könyv és Könyvtár* 2004, 211–224.

³¹ Erzählung wie sich die Hungarische wieder die Saxische Nation in Clausenburg empöret, und sie durch Anschläge Rath, Praktik, und Hilf Michaelis Cziaki Cantzlers, und andrer bissiger, und gehässiger Ungar in Hoff und Ihr altes Freythumb der Hauptkirchen und Pfarr gebracht hat 1568. In: Joseph KEMÉNY (Hg.): *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, I–II. Klausenburg, 1839, 88–149. Az *Erzählung* rövid bemutatása: BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975, 163.

³² „Die alte Sächsische Nation ist von 2 Tausend Jahren her, wie die alten Historien melden, in aller Welt fast ruchtbar, und hochberuhmt gewesen, und ist in allen Landen in grossen Ehren, und Werth gehalten worden [...] Wann haben vor 1000 Jahren in Ungarn und Siebenbürgen Teutsche gewohnet, und was für gemauerte Städ in Ungarn sein, die kommen alle von Teutschen, die sie erbauet haben, als Gran, Offenn, Pest, Fünffkirchen, Stuhlweissenburg, Cassau, Eperies, Zebenn, Bartfelt, Leutsch, Bervesch, Neustadt, und was dergleichen herlich und prächtig Gebau mehr ist. Und eher die Tärtern ins Land gefallen, haben dasselbe erobert haben, vor 1000 Jahren, haben die löbl. Teutschen die Bergwerker in Siebenbürgen und vornehmlich in der Radna, und in der Neustadt gantz gewaltig gebauet: denn auf Bonfinius in der ungarischen Cronica antzeiget, dass diesselbe Bergleuth in der Radna auff einen Tag 100 000 Tärtern erleget, und erschlagen haben” (*Erzählung* i. m. 88).

a magyarok falvakban laktak, csak később kezdtek beszivárogni és letelepedni a németajkú polgárok által épített városokba, ahol aztán elfoglalták a templomot, a plébániát és a bíróságot. Ez történt Kolozsváron is, eleinte itt a két etnikum békésen lakta a várost, mígnem Csáky Mihály kancellár praktikái fordították egymással szembe őket. A szöveget kiadó Kemény József megjegyzi ugyan, hogy ennek az *Erzählung*nak a szász történelemre vonatkozó adatai tévesek, viszont a kolozsvári események leírását hiteleseknek tartja. Jelen szempontunkból viszont annak a regisztrálása lényeges, hogy a szász identitástudat önreprezentációja olyan múltat konstruált, amely teljes erővel igyekszik a magyarországi politikai nyilvánosság értékrendjébe beilleszteni a szász etnikumot. A városépítési érdemek mellé szorososan felzárkóztatja a vitézség erényét, a karddal kivívott privilégiumok jogosságának a kategóriáját, ezek együttes hangoztatása révén bizonygatja, hogy a „sächsische Nation” teljes jogú tagja Hungaria – és ezen belül Transilvania – államalakulatának. Sajátjának minősíti ez az identitástudat a magyar történelem egészét, de ezen belül saját múltját megkülönböztetve számon tartja, önképének kettősségét büszkén vallja, a regionális mellett a lokális kötöttséget is hangoztatja. A szászok a *propugnaculum Christianitatis* szerepét szintén igyekeztek maguknak tulajdonítani, a dél-erdélyi törökellenes harcokban való részvételük mértéken felüli felnagytítása révén.³³ Az önképkonstruáló sztereotípiák erdélyi formáival nemrég nemzetközi konferencia foglalkozott, ezen Harald Roth értekezett érdemben a szász identitástudat alakulásáról.³⁴

Egyfelől a szászsághoz és a lutheránus felekezethez, másfelől a Regnum Hungariae történeti tradíciójához tartozás kettőssége, egyidejűsége számos irodalmi alkotás kompozíciójában is kifejezésre jutott. Christianus Schesaeus evangélikus lelkész tizenkét részes, hexameteres versfüzérben (*Ruinae Pannonicae*. Wittenberg,

³³ Konrad GÜNDISCH–Matthias BEER: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. München, 1998, 65 (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, Bd. VIII).

³⁴ Harald ROTH: Autostereotype als Identifikationsmuster. Zum Selbstbild der Siebenbürger Sachsen. In: Konrad GÜNDISCH–Wolfgang HÖPKEN–Michael MARKEN (Hgg.): *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multietnischen Region*. Köln–Weimar–Wien, 1998, 181–183.

1571) a magyarországi várostromok történetének előadása mellett nagy figyelmet szentelt az önállósuló Erdély sorsának, a János Zsigmond haláláig lejártszódott események bemutatásának is. A *gens pannonica* tagjaként értelmezte magát, eposzi pátosszal felvázolt történeti tablója ennek pontos tükörképe.

A százszok kettős identitástudatának egyik legszínvonalasabb és eddig kevés figyelemre méltott példája Leonardus Uncius 1579-ben Krakkóban megjelent terjedelmes latin poémája (*Poematum libri septem de rebus Ungaricis*).³⁵ A Padovában és Wittenbergben tanult, művelt humanista evangélikus lelkész Magyarország teljes történelmét szedte latin hexameterekbe. Elbeszélését a hunoknak a Kárpát-medencébe érkezésével kezdi, majd Attila hódításait tárgyalja. Szerinte a hun vezér, noha pogány volt, de bátor vitéz, aki a bűnös, elpuhult európai keresztények számára volt az „Isten ostora”. Ez merőben különbözik a Carion-kronika narrációjától, amely Attilát tirannoszként, a „flagellum Dei” elnevezés bitorlójaként, az európai keresztény népek kegyetlen gyilkosaként aposztrofálja. Lényegi interpretációs különbség ez a németországi és az erdélyi szász történetmagyarázat között, és ez az utóbbiak sajátos identitásképző motívumai közé sorolható. A wittenbergi történet szemléletből a *vera et falsa ecclesia* motívuma és a „bűnös nép” tudata ugyan megvan, csakhogy azt hungarus szemszögből értelmezi, és a hun–szkíta–magyar azonosságtudattal ötvözi. A hun uralkodó piedesztálra emelése után az Árpád-házi magyar királyok dicső tetteit veszi sorra a poéma, amelynek utolsó, hetedik könyve Mátyás király érdemeit részletezi, kiemelve erdélyi – azaz dáciai – származását, ezzel illusztrálva, hogy Erdélyből legitim út vezethet a magyar királyi trónhoz. Erre a dicsőségre pedig Uncius legalkalmasabbnak Báthory Istvánt látja, a Hunyadi-ház népszerűségét reá vetíti, és kifejezi reményét, hogy ő lesz egész Magyarország királya. A német anyanyelvű, erdélyi szász dialektust be-

³⁵ BITSKEY István: História és politika. Leonhardus Uncius verseskötete a magyar történelemről. In: *Mars és Pallas között (Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban)*. Debrecen, 2006, 87–106 (Csokonai Universitas Könyvtár 37). Német változata: *Historie und Politik (Gedichtband von Leonhardus Uncius über die ungarische Geschichte)*. *Camoniae Hungaricae* 2006, 89–104.

szélő, latin humanista műveltségű lutheránus lelkész tehát Erdély katolikus uralkodója mellett agitál, a költemény ilyen módon a wittenbergi történelemszemlélet és a hungarustudat szintéziséhez jut el, de már a transzilván eszmét is felvillantja Hungaria és Dacia együttes laudációjával, sőt ehhez társítja Polonia magasztalását is. Egyértelműen a Báthory-párti politikai propagandát szolgálja ez a történelemértelmezés, amely egyben azt is jelzi, hogy az erdélyi evangélikus egyház bízott az uralkodó toleráns valláspolitikájában. Az újabb szakirodalom bőven értekezik arról, hogy a szászok kettős öntudata éppen ekkoriban erősödött meg, mivel Báthory István a multikonfesszionális fejedelemségben a kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszeret fenntartó evangélikusok privilégiumait tiszteletben tartotta.³⁶

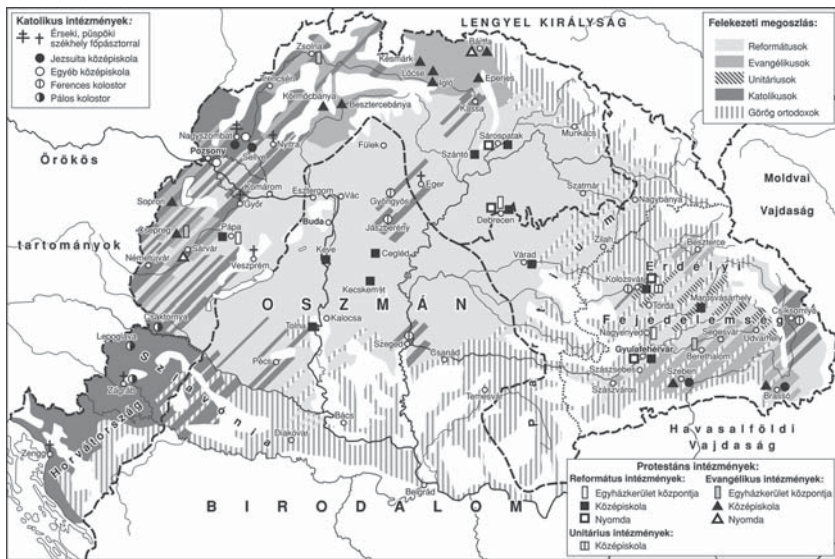
A Hungária-tradíciótól távolodó fikcionalizált konstrukciónak (és egyben kuriózumnak) számít Albert Huet szebeni királybíró 1591. június 10-i beszéde, amely a gót–dák–szász leszármazás teóriájával igyekezett bizonyítani a szászok őstelepési jogait, újabb lépést téve ezzel a szász transzilvanizmus öntudatának erősítése felé. A kettős forrásvidékű identitástudat a 17. századi szász történetírásnak meghatározó tendenciája maradt ugyan, de módosult. Ennek reprezentánsa többek között Georg Kraus erdélyi krónikája, amely a korábbi forrásokat magába olvasztva teremtette meg Transilvania szász nézetű historiáját.³⁷ A korábbi erdélyi szász pannonizmussal szemben itt már az erdélyi szász transzilvanizmus fejeződik ki, miként azt Vogel Sándor kimutatta.³⁸

³⁶ EDIT SZEGEDI: *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürgen Sachsens zwischen Barock und Aufklärung*. Köln–Wien–Weimar, 2002 (Studia Transylvanica 28). Erről részletes ismertetés: BALÁZS Mihály, *ItK* 2003, 598–604.

³⁷ *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608–1665*, I–II. Wien, 1862–1864. Magyarul VOGEL Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel: *Georg Kraus, Erdélyi Krónika 1608–1665*. Budapest, 1994.

³⁸ VOGEL Sándor: Emberi cselekvés és jellemábrázolás Georg Kraus Erdélyi Krónikájában 1608–1665. In: BALÁZS Mihály–GÁBOR Csilla: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2007, 525–538.

A három náció Erdélyében a szász közösség létérdeke volt identitástudatának határozott megfogalmazása, mivel ez indokolhatta ideológiailag autonómiájának kontinuos jogosságát a másik két közösség (a magyar vármegyék és a székely székek) mellett. Ebben a politikai helyzetben konfesszionális pozíciójának önállósága, erős kötődése a reformáció lutheri ágához konstruktív szerepet játszott, identitásteremtő tényezővé vált, amely számos irodalmi műfaj szövegszervező elveként működött.



Az ország vallási térképe a 16. század második felében
 (A térképet Nagy Béla készítette.)

5. Kálvinizmus és magyarság

A magyar protestáns identitástudat formálódása az 1530-as évektől vette kezdetét a wittenbergi történetteológia hatása alatt. Farkas András a zsidó–magyar sorspárhuzamot megfogalmazva toposzok egész sorát felvonultatva teremtett egy új magyar történeti konstrukciót. A középkori elemeket (*fertilitas Pannoniae, flagellum Dei*)

protestáns értelmezési mezőbe helyezve előlegezi a *Querela Hungariae* szólamát.³⁹ Farkas még fenntartja a szkíta–hun–magyar leszármazási elméletet, a narratíva folytatásában viszont a lutheri–melanchthoni apokaliptikus és eszkatológikus történeti koncepciót szövi be históriás énekébe. Rövidesen azonban nehéz dilemmát jelentett a Carion-krónika álláspontja, amely szkítákat, hunokat, magyarokat egybemosva valamennyiüket a keresztény európai kultúra ellenségének, kegyetlen pusztítójának festette le. A magyar protestantizmus önreprezentációja azonban akkor számíthatott elismerésre, ha eredettudatát, múltbeli érdemeit is felmutatja, nem mondhatott le tehát a magyar történeti tradícióról, ezért nem fogadhatta el a Melanchthon által 1551-ben nagyvonalúan ajánlott paeon-elmélet humanista gyökerű elképzelését sem.⁴⁰ Károlyi Gáspár *Két könyve* (1563) ugyan a wittenbergi eszkatológikus történeti koncepciót, a 6000 éves világtörténeti kronológiát, a négy birodalom elképzelését és a kettős antikrisztológia eszméjét képviselve csatlakozott a wittenbergi vonalhoz, viszont a református literátorok egész sora a Mátyás-hagyomány centrális pozícióba helyezésével adott argumentumot a magyarság dicső múltjának reprezentációjához, ötvözve a lutheri–melanchthoni koncepciót a magyar történeti tradícióval.

A magyar mezővárosi közösségek öntudata a helvét reformáció kontextusában nyert új kifejezési formákat. Egyfelől a főúri–földesúri patronátus, másfelől a mezővárosi lakosság spirituális igényei, a korszerűbb egyházi mentalitás iránti elvárások vezettek oda, hogy a magyar lakosság körében a reformáció helvét formája vált identitásalkotó komponenssé a 16. század végére, és végleg elkülönült a „német vallás”-ként aposztrofált lutheranizmustól.⁴¹ Az etnikai–nyelvi adottság

³⁹ IMRE Mihály: „Magyarország panaszai”. *A Querela Hungariae toposza a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995, 232–233 (Csokonai Universitas Könyvtár 5).

⁴⁰ IMRE Mihály: *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2012, 119–172.

⁴¹ SZABÓ András: Reformáció Északkelet-Magyarországon: meggondolkodtató esetek. In: SZABÓ András (szerk): *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. Universitas, Budapest, 2005, 49 (Historia Litteraria 18).

és a konfesszionális kötődés összetartozásának jegyében sorra születtek meg a kolozsvári és a debreceni könyvnyomda kiadványai (Mélius Juhász Péter prédikációi, zsolnárpáfrázisok, verses bibliai históriák, gyülekezeti énekek, hitvitázó iratok). Fokozatosan teret nyert a különféle műfajokban az önálló református tradícióteremtés igénye, a *vera et falsa ecclesia* történetológiai konstrukciója, az antikrisztológia, a választott nép tudata, a polemikus éllel megfogalmazott, szelektív múltszemlélet, a mártíromság fogalmának átertelvezése, a patrisztika korától levezetett kontinuitás konstrukciója és mindezzel egy új kulturális emlékezet megteremtése, új identitásalapító potenciál létesítése. A református prédikátorok paraklétoszi szerepe, többes szám első személyben vállalt penitenciás, könyörgő hangneme, a közösség számára újramondható imádságok szövegtárháza egyaránt erős identitás-teremtő tényezővé vált.⁴² A helvét reformáció és a magyar nemzettudat összefonódásának produktuma a Vizsolyi Biblia, amely az anyanyelv rangemelése révén vált évszázadokra közösségformáló irodalmi teljesítménnyé. Az előszóban Károlyi a Biblia-olvasás otthoni magánygyakorlatát is ajánlotta, és ez – miként arra Péter Katalin utalt – hungaricumnak számított, mivel a nemzetközi gyakorlat az ígéhirdetést túlnyomórészt csak prédikatori feladatnak tartotta.⁴³

A szakirodalom bőszégesen foglalkozott a reformátusság és az alakuló nemzettudat kapcsolatával, amelynek most csupán identitásképző hatására utalunk. Györfi L. János négy tényezőjét jelölte ki a magyar református identitás-teremtésnek, eszerint az anyanyelvi öntudat, az ószövetségi eredetű apokaliptikus történet-szemlélet, az erőteljes biblicizmus, valamint a sturmi–melanchthoni alapozás, lutheri–wittenbergi és helvét–genfi szellemet ötvöző iskolakultúra alkotta azokat

⁴² Ennek részletes bemutatása: FAZAKAS Gergely Tamás: Nemzet és/vagy anyaszentegyház. Közösségképzetek a kora újkor református imádságyirodalomban. *Studia Litteraria* 2007, 190–214, itt: 198.

⁴³ PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században, *Századok* 1985/4, 1006–1028, valamint Uő: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, 1995, 31–55 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8). Német változata: Bibellesen: Ein Programm für jedermann im Ungarn des 16. Jahrhunderts. In: András SZABÓ (Hg): *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16-17. Jahrhundert*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1999, 29.

a karakterjegyeket, amelyekre a Kárpát-medence kálvinizmusának identitástudata épült.⁴⁴ A magyar református iskolakultúrájának éppen ez az utóbbi kettősség vált egyik erősségévé: Melanchthon és Sturm hatása egyszerre, egymást áthatva és erősítve jelent meg benne, és a peregrinációból hazatérő diákok a nyugati protestantizmus számos egyéb teológiai és filozófiai áramlatának (irénizmus, cartesianizmus, coccejanizmus, remonstránsvita stb.) ismeretét ugyancsak magukkal hozták és beépítették a hazai gondolkodás történetébe. Debrecen, Sárospatak, Pápa és számos erdélyi város tanintézetében az anyanyelv mind nagyobb teret nyert, Apáczai enciklopédiája pedig az anyanyelvű tudományos terminológia kialakítása felé tett jelentékeny lépést. Még 1789-ben is arra utalhatott Kazinczy Ferenc, hogy a felekezeti és a nyelvi hovatartozás identitásképző erőként működött. Egy sommás, ámde mégis jellemző kijelentése szerint: „A kálvinista univerzális nyelve a magyar; a pápistaké a culináris deákság; a lutheránusoké a tót és a német.”⁴⁵

Különösen is jelentős volt a reformátusság szerepe a török hódoltságban, erről mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalom bőszéggel értekezett.⁴⁶ Gyakran a templomok voltak a közösségképződés legfontosabb helyszínei, az anyanyelv használatának és a muszlim hódítóktól való elkülönülés szimbolikus reprezentációjának a lehetséges terei. A prédikátorok a vigasztalás lehetőségeit keresve fordultak az ótestamentumi példákhoz, szerepüket a prófétákéhoz mérték, igehirdetésükbe beépítették a zsidó–magyar sorspárhuzamot, a *virga Dei* (magyar

⁴⁴ GYÓRI L. János: Református identitás és magyar irodalom. In: GÁBORJANI SZABÓ BOTOND (szerk.): *Tanulmányok Kálvinnról és magyarországi jelenlétéről*. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen, 2011, 37–48. Német változata: Von der Bedeutung der reformierten Literatur für die Kultur Ungarns. In: LEO J. KOFFEMAN–HODOSSY-TAKÁCS ELŐD. (eds): *Orando et laborando: Church and Culture*. Debrecen, 2007, 57–70.

⁴⁵ KAZINCZY FERENC: *Levelek*. Kiad. SZAUDER MÁRIA, Szépirodalmi, Budapest, 1979, 15.

⁴⁶ SZAKÁLY FERENC: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Balassi, Budapest, 1995, 9–32 (Humanizmus és reformáció 23); HOLGER FISCHER: Kirche und nationale Identität in Ungarn. In: ISTVÁN MONOK–PÉTER SÁRKÖZY (eds.): *La civiltà ungherese e il cristianesimo*, I. Budapest–Szeged, 1998, 448; *Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe*. Ed. ÁBRÁHÁM KOVÁCS, L'Harmattan, Budapest, 2009 (ebben a kötetben főként PÉTER Katalin és CSORBA Dávid tanulmánya veszi górcső alá az erdélyi, illetve magyarországi kálvinizmus önképének alakulását).

nyelvi leleménnyel: Isten „sanyargató pálcaja”, „sújtoló vesszője”) toposzát, a világtörténelmet a hatezer éves keretben értelmezték, gyakori volt a magyar történelmi személyiségek bibliai mitizációja, így vált Bocskai, majd Bethlen Gábor a „magyarok Mózesévé”, szabadító Gedeonná, bibliai Dávid királlyá.⁴⁷ Attila és Hunyadi Mátyás példázta a magyar múlt dicső lapjait, a többek között Szenczi Molnár által is megfogalmazott kulturális emlékezetben mindketten megbecsült helyet kaptak.⁴⁸ A 17. század folyamán a lamentációs és penitenciás panasz gazdag retorikája, valamint a „magyar Sion”, „lelki Sion” toposza vált markáns szövegszerző komponensévé a református irodalmi műfajoknak.⁴⁹ Ez a motívumgazdag prédikatori világkép nem csekély spirituális segítséget és kohéziós erőt jelentett a hódoltság kori református közösségképződés folyamatában.

Később, a 17. század közepétől megjelenő puritanizmus tovább erősítette az identitástudatot mindazon régiókban, ahová elért a hatása (Anglián kívül Hollandia, Skandinávia és Pfalz példája erősíti ezt), az angolszász kutatás erről részletesen értekezett, és az újabb tanulmányok a magyarországi puritán szerzők szövegeiben ugyancsak kimutatták az alakulóban lévő nemzeti öntudat jelenlétét.⁵⁰ Az újabb megfontolások meggyőzően mutatják be a protestáns mártírológia identitásképző erejét, a történelemértelmezésben a kitalált hagyományok (*invented*

⁴⁷ RMKT XVII/1, 257–259. A biblikus mitizációról vö. HARGITTAY Emil: *Gloria, fama, literatura*. Universitas, Budapest, 2001, 25–27 (Historia Litteraria 10).

⁴⁸ IMRE Mihály: „Úton járásnak megírása”. *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*. Balassi, Budapest, 2009, 194, 204, skk. (Humanizmus és Reformáció 31).

⁴⁹ FAZAKAS Gergely Tamás: *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet. A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*. Debrecen, 2012, 333–350 (Csokonai Universitas Könyvtár 50).

⁵⁰ MARVIN ARTHUR BRESLOW: *A Mirror of England. English Puritan Views of Foreign Nations 1618–1640*. Massachusetts, 1970; az öntudatépítés és megosztás dialektikáját elemző tanulmánykötet: *Protestantism and National Identity: Britain and Ireland c. 1650–c. 1850*. Eds. Tony CLAYDON–Jan McBRIDE, University Press, Cambridge, 1998. Magyar vonatkozásban erről vö. PETRÓCZI Éva: XVII. századi szerzőink magyarságképe. In: BITSKEY István–OLÁH Szabolcs (szerk.): *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Debrecen, 2004, 473–486 (Csokonai Universitas Könyvtár 31).

traditions.) kiemelkedő szerepét a konfesszionális legitimációs törekvésekben.⁵¹ A magyar irodalomban ez viszonylag későn, csak a 17. század harmadik harmadában kapott hangot, előbb Szöllősi Mihály (1666–68), majd Szőnyi Nagy István mártírológiájában (1675). A *persecutio decennialis* viszont felerősítette a folyamatot, magyar és latin nyelvű emlékiratok, memorandumok erősítették meg a magyar református identitástudatot, amelynek nyugat-európai reprezentációját jelentette a megszabadult gályarabok ünnepélyes fogadtatása Zürichben, 1676. május 20-án. A kálvinista mártírspiritalitás a puritanizmus impulzusaival gazdagodva a korszak legszínvonalasabb memoárjában, Bethlen Miklós önéletrírásában is szöveg-szervező eljárásává vált.⁵²

A konfesszionális indíttatású öntudat az erdélyi és a felső-magyarországi protestáns irodalom számos alkotásában patrióta allúziókkal párosult, a hit mártírjáról szóló beszéd politikai dimenzióba ment át, és egyes retorikus reprezentációkban a haza, a pátria mártírja jelent meg. Ezt sugallja többek között Lippóci Miklós prédikációja, amely Kassa elfoglalásakor (1682) magasztalja Thököly Imrét, és ezt még kifejezőbben a kuruc vezér titkárának, Komáromi Jánosnak önmagát és a felkelőket „édes hazája Mátyrjának” nevező írása.⁵³ Az erősödő ellenreformáció kontextusában a kálvinista mártírológiai tradíció – érthető okokból – fokozódó mértékben Habsburg-ellenességgel párosult, és eszmei háttérrel adott a kuruc mozgalmaknak. De ezen túl is: Kölcsey Himnusza és az újkori magyar irodalom is bőven merített impulzusokat a református azonosság-tudat jellegzetes megnyilvánulásaiából.⁵⁴

⁵¹ TÓTH Zsombor: Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban. In: CSORBA Dávid–FAZAKAS Gergely Tamás–IMRE Mihály–TÓTH Zsombor (szerk.): *Protestáns mártírológia a kora újkorban*. Debrecen, 2012, 6–36 (Studia Litteraria 2012/3–4). További bőseges szakirodalommal.

⁵² TÓTH Zsombor i. m. 27–33, valamint Uő: *A koronatanú: Bethlen Miklós*. Debrecen, 2005, 167–184 (Csokonai Universitas Könyvtár 40).

⁵³ TÓTH Zsombor i. m. 25.

⁵⁴ GYŐRI L. János: Kálvin János alakja a magyar irodalomban. In: FAZAKAS Sándor (szerk.): *Kálvin időszereplője. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradványaitól és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009, 350–366.

6. Térségi identitástudat Felső-Magyarországon

Az önszemléletnek ismét egy újabb változatát mutatja az a térségi, multikulturális identitástudat Felső-Magyarországon, ahol magyar, német és szlovák lakosság élt együtt, egymással többnyire keveredve egy-egy városon, sőt családon belül is. A Kárpát-medence egyéb régióihoz képest is általánosabb volt itt a többnyelvűség, ebből következően itt nem elsősorban az anyanyelvi közösség, hanem a térségi, földrajzi, városi összetartozás vált fontossá, a régió lakosainak önszemléletét alakító tényezővé. Míg Erdélyben egyes közigazgatási egységek (privilegizált szász városok, székely székek, görögkeleti-ortodox román települések) nyelvi, etnikai, vallási, kulturális téren is meglehetősen zárt közösségeket alkottak, addig Felső-Magyarország városainak és régióinak többségében a kultúráképző szegmensek elválaszthatatlan összefonódása, szimbiózisa volt a jellemző. Szinte csak Lőcse képviselt kivételt szintiszta németajkú lakosságával, másutt a német, magyar és szlovák etnikum különböző arányokban ugyan, de többnyire együttesen volt megtalálható. Jól mutatja ezt többek között az 1604-ben Kassán készült jelentés (*Relation*), amelynek részletes bemutatása révén igazolódni látszik a város nyelvi, etnikai, felekezeti sokszínűsége.⁵⁵

A török expanzió következtében a 16. század közepétől állandóan növekvő menekülthullám még inkább fokozta ezt a több szinten jelentkező tarkaságot.⁵⁶ A mai szlovák történetírás reprezentánsa ugyancsak ezt a sokszínűséget emeli ki, Kovač Dušan szerint is a mai Szlovákia területe mindig multietnikus, multikonfessionális terület volt.⁵⁷ Miként Csáky Mórítz utalt rá: endogám hetero-

⁵⁵ Josef DUCHOŇ: *Kassa a Bocskai-felkelés küszöbén*. Déri Múzeum Évkönyve, különnyomat, Debrecen, 2006, 45–64.

⁵⁶ Ernő DEÁK: Ethnisch-nationale Probleme in den königlichen Freistädten. In: Viliam ČICAJ – Othmar PICKL (Hgg.): *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Bratislava, 1998, 117.

⁵⁷ KOVAČ Dušan: Die multiethnische Slowakei. In: Valeria HEUBERGER – Arnold SUPPAN – Elisabeth VYSLOZIL (Hgg.): *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1999, 147.

genitás mutatkozott meg a kora újkori Magyar Királyság holdsarló alakú területén, ez egészült ki a későbbi migráció során az újonnan betelepültekkel (exogám heterogenitás).⁵⁸ Erről a kora újkori kulturális pluralitásról nemrég részletesebben is szólhattunk,⁵⁹ és az itt tapasztalható kulturális sokrétság regionális, azaz térségi identitástudatnak (Raumbewusstsein) neveztük.

Felső-Magyarország területén a felekezeti meghatározottság részben összefüggött az etnikai viszonyokkal, de az anyanyelvi és az egyházi hovatartozás nem feltétlenül esett egybe. A szlovák lakosság túlnyomó része – cseh hatásra – az evangélikus egyházhoz tartozott, másik része katolizált, de a református egyháznak is volt bázisa a délkeleti területeken, és keletiszlovák nyelvjárásban számos egyházi szöveget is kiadtak.⁶⁰ A magyar lakosság szintén három felekezet között oszlott meg: kisebb részük református lett, Thurzó György környezete evangélikus volt, a rekatolizáció pedig mindenfelé fokozatosan terjedt. A szepességi németek mindvégig lutheránusok maradtak, gazdag egyházi irodalmukat részletesen elemezte Pukánszky Béla monográfiája.⁶¹ A különböző etnikai, nyelvi, felekezeti és regionális kötöttségek az eszméknek, a gondolkodásformáknak és a műveltségi modelleknek számos változatát és kombinációját teremtették meg, és a szellemi életnek ez a szövevényes összefonódottsága végső fokon a társadalom életét tette a feszítő ellentétek ellenére is gazdagabbá és árnyaltabbá. Ezt a sokszínűséget a rekatolizáció és ellenreformáció folyamata sem tudta alapvetően megváltoztatni, noha kétségtelenül ért el eredményeket.

⁵⁸ MORITZ CSÁKY: Kultur als Kommunikationsraum. Das Beispiel Zentraleuropas. In: András F. BALOGH–Helga MITTERABAUER (Hgg.): *Gedächtnis und Erinnerung in Zentralerropa*. Praesens, Wien, 2011, 19–20. Magyar változata: A kommunikációs térként értett kultúra. Közép-Európa példája. *Irodalomtörténet* 2010/1, 3–27.

⁵⁹ BITSKEY István: Kulturák metszéspontján (Felső-Magyarország a 17. században). In: Uő: *Mars és Pallas között*. Debrecen, 2006, 123–140. Francia változata: Multiconfessionalité et multiculturalité dans la Haut-Hongrie du 17e siècle. In: Jean-Luc FRAY–Tivadar GORILOVICS (eds.): *Regards croisés Textes publiés sous la responsabilité*. Debrecen, 2003, 101–114.

⁶⁰ KIRÁLY Péter: *A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*. Budapest, 1953; SZABÓ Antal: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története. *Régió* 1990/3, 133–162.

⁶¹ PUKÁNSZKY Béla: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn*, I. Münster, 1931.

A felső-magyarországi polgárosodó városi lakosság elsősorban a városhoz és a régióhoz tartozást tekintette önmeghatározása alapjának, pozsonyi, eperjesi vagy éppen kassai polgárnak érezte magát elsősorban, és csak ezen belül jelentkező felekezeti és nyelvi azonosságtudata. Mindez a korszak nyomdatermésében látványosan megmutatkozik, gyakoriak a többnyelvű kiadványok, kalendáriumok, énekeskönyvek, kegyességi iratok, egyes nyomdák pedig több felekezet számára is dolgoztak (ez például Debrecenben elképzelhetetlen lett volna).⁶² Jól példázza ezt a kulturális sokrétűséget Bél Mátvás munkássága: latin, német, szlovák és magyar nyelven egyaránt írt, verseiben, prédikációiban és levelezésében szükség szerint váltogatta ezeket a nyelveket. Hazájának ezt a sokkultúrájú Kárpát-medencét tekintette, egész munkásságát ennek a térségnek a megismertetésére szentelte. Az ő esetében teljességgel anakronisztikus lett volna nemzeti hovatartozásáról kérdezni, mert – mint Tarnai Andor megjegyezte – „vagy meg sem értette volna, vagy azt feleli, hogy Hungarus, mert hiszen egész munkásságát a Regnum Hungariae szolgálatának szentelte”.⁶³ Ez a hungarus identitástudat, a „civis hungarus sum” álláspontja a 18. század folyamán vált gyakorivá a Kárpát-medence értelmiségének körében, főként a többnyelvű, többkultúrájú területeken. Amikor a török kiűzését és a kuruc harcokat lezáró békeszerzést követően helyreállt az ország egysége, a regionális öndefiníciók a közös nevező, a közös pátria, az államszervezet irányában találtak megoldást a kollektív identitás tudatosítására.

7. Katolikus nemzettudat a barokk jegyében

A rekatolizáció folyamata ugyancsak új vonásokat hozott a magyarországi identitástudatok színeképében a 17. század első felében. Nagyjából ekkoriban keletkezett, majd erősödött fel a *Bavaria Sancta* és a *Pietas Austriaca* eszmeköre is, mindkettő

⁶² RMNy IV, 2652 és a lőcsei kiadványok többsége is példa erre.

⁶³ TARNAI ANDOR: BÉL MÁTVÁS. In: KECSKEMÉTI GÁBOR (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. Universitas, Budapest, 2004, 127 (Historia Litteraria 16).

a saját régiójának katolikus identitástudatát alakította ki.⁶⁴ Ezzel párhuzamosan – főként Pázmány Péter hatására – a római katolikus elkötelezettségű nemzeti identitástudat kontúrjai fogalmazódtak meg, az ő tudatában a katolicizmus értékrendje és a magyar nemesi-rendi eredet értékszemlélete jutott kifejezésre magas szintű retorikai formákban.⁶⁵ Önérzetesen hangoztatta, hogy felekezeti elkötelezettsége mellett a magyar nemesi privilégiumokat tiszteli, a rendi előjogokat védelmezi, és ugyanolyan magyarnak tartja magát, mint bármelyik protestáns vitapartnerre. Memorandumának argumentációja szerint II. Ferdinánd magyar királlyá választását éppen a magyarság érdekei indokolják, mivel csakis a Habsburg-szövetség adhat támpontot a török expanzió ellenében. A Kalauz az Árpád-házi magyar szentek ábráival a címlapján jelent meg, második kiadása számára pedig kiegészítette a címlapot: a pannóniai születésű Szent Márton és az ország krisztianizálásában részt vevő Szent Adalbert képét csatoltatta hozzájuk. A nemzeti szentek kultuszának ez a bővítése a katolikus identitástudat restaurációjának egyik külső jele, ikonográfiai reprezentációja.⁶⁶ A posttridentinus katolicizmus identitáskeresésének Európa-szerte egyik fő attribútuma volt a középkori hagiográfiai tradíció újrakontextualizálása, válaszként a protestáns mártírológia múltértelmezésére. A szentek hagyományos galériájának bemutatására nagyszabású, sokkötetes vál-

⁶⁴ Miként Philip M. SOERGEL megállapítja: „In Bavaria and Austria, on the other hand, religious patriotism was a significant factor, not only in the creation of a particular kind of Catholic consciousness, but in the genesis of territorial identities and in the maintenance of essentially conservative and traditional notions about the common weal”. Religious Patriotism in Early-Modern Catholicism. In: Robert von FRIEDBURG (Hg.): *'Patria' und 'Patrioten' vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert*. Wiesbaden, 2005, 104 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 41).

⁶⁵ István BITSKEY: Katholische Erneuerung im europäischen Kontext: Der Fall Oberungarns im 17. Jahrhundert. In: Klára PAPP–János BARTA (eds.): *The first Millennium of Hungary in Europe*. Debrecen, 2002, 349–364.

⁶⁶ GALAVICS Géza: A barokk művészet kezdetei Győrben. *Ars Hungarica* 1973, 114–116, valamint Uő: *Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1986, 75. A második kiadás címlapjára beillesztett Pázmány-címer az érsek személyes intencióira utal, erről vö. GALAVICS Géza: A magyarországi jezsuiták és a barokk művészet – az identitás jelei. In: SZILÁGYI Csaba (szerk.): *A magyar jezsuiták kiüldetése a kezdetektől napjainkig*. Budapest, 2006, 332 (Művelődéstörténeti műhely, Rendtörténeti konferenciák 2).

lalkozások születtek, Petrus Canisius, Laurentius Surius, a bollandisták sorra jelentették meg az *Acta sanctorum* és a *Vitae patrum* típusú kiadványokat. Pázmány Péter a szentek vizuális ábrázolásáról folyó polémiában a modern szemiotikát előlegező szemléletig jutott el, amikor így érvelt: „...nem egyebek az szók is, hanem jelek: és mindegy, akár pennával s betűkkel, akár pedig festékekkel írjuk, minémű az Isten”.⁶⁷ Ebben a vitában az egymásnak feszülő argumentációs rendszerek a felekezeti azonosságtudatok kikristályosodását és ezzel együtt a magyar nyelv gazdagodását hozták magukkal.

A revitalizált szentkultusz a múltért folyó interkonfesszionális polémia szerkesztésévé lett, és ezen belül a nemzeti szentek preferálása a patriotizmus számára készítette elő a talajt. A Szent István-kultusz újraélesztésében, „tetszhalálából” történő feltámasztásában Pázmánynak döntő szerepe volt, mert – miként Bene Sándor fogalmazott – „azt úgy tudta a jezsuiták mozgatta internacionális Mária-kultuszhoz kapcsolni, hogy ezzel egyszersmind a magyar egyház sajátos kiváltságait és hagyományait is hatékonyan védte meg a túlzott római befolyás ellen”.⁶⁸ A Pázmány köreihez tartozó egyházi írók (Káldi György, Kopcsányi Márton, Hajnal Mátyás, Balásfi Tamás, Ferenczffy Lőrinc, Lépes Bálint és még sokan mások) változatos műfajokban foglalmazták meg ennek a kifejlődőben lévő koncepciónak egyik vagy másik vonatkozását. A katolikus iskolai színjátszásban dominánssá vált a nemzeti történelem tematizálása, az első hazai jezsuita dráma már 1587-ben Szent Istvánról szólt, és a kora újkorban mintegy négyszáz jezsuita előadás választotta tárgyát a nemzeti múlt eseményeiből, ez pedig a nemzetközileg egységes tantervű rend esetében egyértelműen jelzi a felekezeti és a nemzeti szempont egyidejű érvényesítésének a tendenciáját.⁶⁹ A sok nézőt vonzó, kollektív élményt nyújtó

⁶⁷ Pázmány Péter *Összes Munkái* IV. Kiad. Kiss Ignác, Budapest, 1898, 718.

⁶⁸ BENE SÁNDOR: A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja). *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* X, 2002, 39–80, itt: 47.

⁶⁹ VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*. Argumentum, Budapest, 2000, 47 (Irodalomtörténeti Füzetek 147).

tó iskolai színjátszás jelentős közvéleményformáló tényezőnek számított a korban, a történelmi példaképek megjelenítésének identitáskonstruáló szerepe evidens.

Az újjászerveződő katolikus egyház elsődleges támpontjai, a római oktatási intézmények egész Európára igyekeztek kiterjeszteni hatásukat. A Collegium Germanicum Hungaricumban tanult magyar teológusnövendékek hazatérve a klérus vezető rétegét alkották, és a 17. században még többnyire a Habsburg-orientációt követték.⁷⁰ A katolikus identitástudat formálódásának másik jellemző színhelye Bécs volt. A császárváros tanintézetekben a 17. század második harmadától erősen megnövekedett a magyar hallgatók száma, az arisztokrata családok fiai többnyire itt (vagy részben Grazban) végezték tanulmányaikat. A *natio hungarica* a Stephansdombon tartotta Szent László-ünnepségeit, és ezeken a magyar nemzeti tradíciók – az Árpád-házi szentek kultusza, a Szentkorona-tan, a *propugnaculum christianitatis* és az *athleta Christi* eszméje, a Mária-kultusz, a *Patrona Hungariae* gondolata – mindegyike hangot kapott, amely a magyar katolikus öndefiníció részévé vált. Mint köztudott, Zrínyi Miklós is itt tartotta meg orációját Szent Lászlóról, ebben a nemzeti és a tradicionális katolikus motívum mellett a Habsburg-dinasztia iránti elkötelezettség is szerepelt, a két eszme érvrendszere a 17. század közepén még összekapcsolódott.⁷¹

A század közepétől azonban már mutatkoztak a konfrontáció jelei, alakulóban volt a Béccsel szembehelyezkedő, a magyar állami és egyházi autonómiát egyaránt védő, öntudatosan katolikus identitástudatnak politikai szövegekben is megfogalmazódó jelenléte. A magyar nyelvű politikai publicisztikát vizsgálva Péter Katalin mutatta ki, hogy a többségében már katolizált magyarországi arisztokrácia mellé felzárkózott egy olyan köznemesi-familiárisi réteg, amely ka-

⁷⁰ BITSKEY, i. m. 1996, 127–135.

⁷¹ KULCSÁR Péter: Zrínyi és az eszményi fejedelem 1634–1656. A Szent László-beszéd és a Mátyás-elmélkedések. In: *Gróf Zrínyi Miklós elmélkedései Mátyás királyról*. Sajtó alá rend. KOVÁCS Sándor Iván–KULCSÁR Péter, Budapest, 1990, 47–59.

tolikus rendi alapon fordult szembe az ugyancsak katolikus bécsi dinasztiával.⁷² Ezt képviseli a század közepén keletkezett anonim röpirat, a *Siralmas könyörgő levél*, amely mind Rómával, mind Béccsel szemben a magyar független nemzeti egyház ideáját képviselte, és a protestantizmussal szemben az apostoli királyság eszméjét, a Mária-kultuszt, a rendi nemességet és a Szentkorona-tant helyezte értékrendje centrumába. Ennek a történelemszemléletnek és az ebből adódó identitástudatnak első rendszerezése a jezsuita Melchior Inchoffer (1585–1648) *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* (Róma, 1644) című egyháztörténeti szintézise, amely – Bene Sándor elemzésének meggyőző konklúziója szerint – a következő évszázad legnagyobb hatású katolikus szemléletű történeti narratívájává lett, azaz „a katolikus magyarság számára is megteremtette a nemzeti identitás történeti legitimációját”, és ezáltal „képes volt felvenni a versenyt a protestáns történetológiával, a választott nép koncepciójával”.⁷³ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Pázmány által elindított folyamat – a katolikus konfesszionalizációnak megfelelő magyar identitástudat kialakítása – a római archívumokban kutató jezsuita munkájával teljesedett ki, és vált a magyarországi katolikus öntudat és múltértelmezés meghatározó komponensévé. Ez a szilárd kontúrokkal rögzített koncepció azonban a következő évtizedekben viták és konfliktusok forrásává is lett. A 17. század második felétől kezdve többször került szembe egymással a Róma-hűség és az uralkodó iránti elkötelezettség, a magyar klérus kénytelen volt az abszolutisztikus törekvésekkel, az államegyházi szemlélettel szembefordulni, ezt a partnerségtől a konfrontációig vezető egyháztörténeti és politikai folyamatot behatóan elemezte Joachim Bahlcke monográfiája.⁷⁴

⁷² Péter Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei (A Siralmas Panaszkéletről)*. Akadémiai, Budapest, 1973, 57–58 (Irodalomtörténeti Füzetek 83).

⁷³ Bene Sándor i. m. 79.

⁷⁴ Joachim Bahlcke: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686-1790)*. Steiner Verlag, Stuttgart, 2005, 225–333.

Végeredményben elmondható, hogy a magyar szentek kultusza, az apostoli királyság eszméjének felelevenítése, a *Regnum Marianum* toposza,⁷⁵ az *athleta Christi* retorikája, a Szentkorona-tan, a jezsuiták neolatin történeti epikája és iskolai színjátékkultusza egyaránt ennek a megerősödő, nemzeti tradíciókra építkező, magyar (vagy legalább is hungarustudatú) katolikus identitástudatnak az alkotóeleme.⁷⁶ Ebbe az irányba hatott a kegyességi céllal alakult vallásos társulatok tevékenysége, széles körű kiadványkínálata is.⁷⁷ Zrínyi eposza ennek az eszmekörnek számos elemét tartalmazza, megteremtve a kor vallásos és politikai eszméinek (nemzeti és katolikus indíttatású, de protestáns gondolati elemeket is adaptáló) szintézisét, amely európai rangú eposzt eredményezett. A magyar katolikus értékrend a 17. század folyamán itáliai – és kisebb mértékben bajorországi – inspirációkkal erősödött és egészült ki,⁷⁸ és mind a művészetekben, mind az irodalomban eredményesen gazdagította a Kárpát-medence kora újkori – többé-kevésbé a barokk fogalmával leírható – kultúrájának az összképét.

8. Identitástudatok sokszínűsége a Kárpát-medencében

Áttekintésünk zárásaképpen az alábbi téziseket fogalmazhatjuk meg:

1. A humanista kettős pillérvű identitástudat alapja egyfelől a szűkebb pátriához, származási helyhez, államalakulathoz (és ezen belül a keresztény Európához) való kötődés, másfelől a latinul író nemzetközi tudós közösséghez (*respublica*

⁷⁵ TUSKÉCS GÁBOR–KNAPP ÉVA: Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa. In: SZABÓ FERENC (szerk.): *Európai magyarság – magyar európaiság*. Millenniumi konferencia a PPKE Jogi Karán, Budapest, 2000, 48–85, valamint UőK: *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*. Argumentum, Budapest, 2002, 11–54.

⁷⁶ SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *Hunok és jezsuiták*. AmfiPressZ, Budapest, 1993, 65–69, 87–93 skk.

⁷⁷ KNAPP ÉVA: *Pietás és irodalom (Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban)*. Universitas, Budapest, 2001, 73–106.

⁷⁸ STEFAN SAMERSKI: Maria zwischen den Fronten. Bayerische Einflüsse auf die Pietas Austriaca und die ungarische Eigentradition in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Ungarn-Jahrbuch* 27, München, 2005, 368.

eruditorum) tartozás tudata és ennek megfelelően az antikvitás szellemi örökségének vállalása, az *ingenium* elsőrendű értéké nyilvánítása.

2. Az erdélyi szász kettős identitástudat egyfelől a *natio saxonica* hagyományához, autonóm társadalmi és politikai helyzetéhez, az evangélikus felekezethez és a német nyelvhez, másfelől Hungária történeti tradíciójához kötődött, ez az olykor nem éppen harmonizáló kettősség tükröződik az erdélyi szászok különféle műfajú irodalmi szövegeiben és történelemértelmező koncepciójában.
3. A magyar református öntudat a helvét hitvallás teológiájára és kegyességi gyakorlatára, valamint magyar nyelvi alapokra épült, biblikus-apokaliptikus történelemszemlélet jellemezte, kialakította saját múltértelmezését, liturgikus kultúráját, majd egyre letisztultabban nemzeti jelleget öltött, és ez a Habsburg-ellenes mozgalmak egyik eszmei támpontjává lett.
4. Felső-Magyarországon a multikulturális regionális identitástudat vált jellemzővé, elsősorban a térséghez, földrajzi helyhez kötöttség lett az önazonosság és önszemléletet domináns módon meghatározó tényező, ezt a nyelvi és felekezeti kötődés többnyire csak másodlagosan alakította.
5. A barokk korban – főként jezsuita kezdeményezésre – kialakult egy vallási, nyelvi, politikai és nemzeti tényezőkön egyaránt nyugvó magyar (illetve hungaruselkötelezettségű) katolikus identitástudat, amely Pázmány Péter fellépésével kezdődött, majd fokozatosan erősödve végül a Rákóczi-szabadságharcot követően emelkedett domináns tényezővé az ekkorra egyesített és békésebb korszakot megélő Magyarországon. Ez a szemlélet a terézianus–jozefinista egyházpolitikai törekvések idején került konfliktusba az államhatalommal.

Valamennyi formáció komplex jelenség, számos összetevője, értékteremtő motívuma volt és van, épp ezért szembetűnőnek és a filológia interdiszciplináris

alkalmazásával megragadhatónak véljük meghatározó karakterjegyeiket. Hozzátehetjük, hogy a vizsgált korszakban a török hódoltsági területen az identitások legkülönbözőbb kevert válfajai jöttek létre. Ezek azonban nem természetes (endogám) képződmények, hanem az erőszakos területfoglalás eredményei, többnyire ideiglenes alakulatok, túlélési stratégiák produktumai, kényszerhelyzetek szüleményei, a háborús viszonyok függvényei. Miként Ács Pál a hódoltsági identitás és kultúra helyzetét tárgyaló tanulmánykötet előszavában fogalmazott: „...az egymás mellett élő közösségek kulturális identitása szüntelen átalakuláson ment át a behódolás és az ellenállás, a befogadás és az elutasítás bonyolult és ellentmondásos folyamatában”.⁷⁹ Ezek az ideig-óráig fennálló, regionális, atipikus azonosságtudatok azonban a hódoltság utáni magyar történelemben már alig vagy csak kevésbé játszottak szerepet, mivel a visszahódított Magyarország ismét betagozódott a Habsburg Monarchia keretei közé, és további fejlődését – ezen belül népcsoportjainak, anyanyelvi és konfesszionális közösségeinek identitástudatát – lényegében meghatározta ennek a birodalmi konglomerátumnak a helyzete, erre utalt korábban Rácz István a török világ magyarországi hagyatékáról szóló monográfiájában.⁸⁰

Mіндеzeken túl nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a Kárpát-medence egyes (főként periférikus) részein a görögkeleti vallású szerb és román lakosság is fenntartotta identitását, amely nyelvi, vallási, szokásrendi téren egyaránt megmutatkozott. Kollektív nemzeti tudatuk felerősödése azonban már nagyrészt 18. századi jelenség, identitásukat reflektáló reprezentatív írásos emlékeik többnyire ekkortól váltak hatékonyá, vizsgálatuknak így az újabb korszak művelődéstörténetében kell majd a jövőben helyet kapniuk.

Reményeink szerint vázlatos áttekintésünk indokolni tudja, hogy a Kárpát-medence kora újkori történetében érdemes és célszerű a felekezeti indíttatású

⁷⁹ Ács Pál: Előszó. In: Ács Pál–SZÉKELY Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Balassai, Budapest, 2012, 8.

⁸⁰ RÁCZ István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, 1995, 133–144, valamint 247–249.

öndefiniáló, identitásképző folyamatoknak a részleteit feltárni. Minden esetben az a kérdés: milyen összetevők határozták meg az egyes korszakokban és kulturális régiókban az értelmiségi (vagy éppen populáris) önszemléletet? Példáink azt kívánták bemutatni, hogy az identitásképző írásos forrásokban, kommunikációs eljárásokban, retorikus formákban, toposzokban különböző komponensek – vallási, nyelvi, etnikai, politikai, hagyomány szemléleti vagy eredetközösségi szokások, eszmék, mentalitások, szimbólumok, rítusok, kódok, szellemi beidegződések – jutottak domináns pozícióba régiók, korszakok vagy éppen eszmetörténeti mozgások eredményeképpen, és ebben a folyamatban a felekezeti szerepet játszott. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük: az ilyen nézőpontú vizsgálódásokból a későbbi évszázadokra vonatkozó tanulságok és következtetések szűrhetők le, és a modern korszak egyéni és közösségi tudatállapota is árnyaltabban lenne értelmezhető a kora újkori jelenségek behatóbb és árnyaltabb ismeretében.

NOTITIA
HUNGARIAE
NOVAE
HISTORICO GEOGRAPHICA,
DIVISA IN PARTES QUATVOR,

QUARVM

PRIMA, HUNGARIAM CIS-DANUBIANAM; ALTERA, TRANS-
DANUBIANAM; TERTIA, CIS-TIBISCANAM; QUARTA, TRANS-TIBISCANAM:

Vniuersim XLVIII. Comitatus Designatam,

EX PROMIT.

*Regionis Situs, Terminos, Montes, Campos, Fluuios, Lacus,
Thermas, Celi, Solique ingenium, Naturae munera & prodigia; Incolas va-
riarum Gentium, atque harum mores; Prouinciarum Magistratus; Illustres Familias;
Vrbes, Arces, Oppida, & Vicos propemodum omnes; Singulorum praeterea, Ortus &
Incrementa, Belli Pacisque Conuersiones, & praesentem Habitus;*

Fide optima, Adcuratione summa,

EXPLICAT.

OPVS, HVCVSQVE DESIDERATVM, ET IN COMMUNE VTILE.

SACRATISSIMIS AVSPICIIS
CAROLI VI. CAESARIS,
ET REGIS INDVLGENTISSIMI,

ELABORAVIT

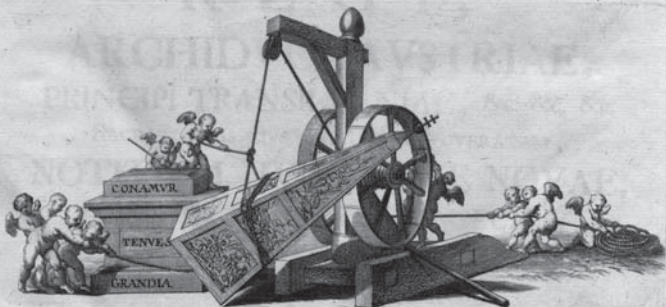
MATTHIAS BEL

ACCEDVNT

SAMVELIS MIKOVINII

Mappæ, singulorum Comitatum, Methodo Astronomico-Geometrica concinnatæ.

TOMVS PRIMVS.



VIENNAE AVSTRIAE, Impensis PAVLLI STRAVBII Bibliopolæ.
Typis JOHANNIS PETRI VAN GHELEN, Typographi Cæsarei.
ANNO MDCCLXXV.

Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico-geographica, Bécs, 1737 (MTA Könyvtár és Információs Központ)

